

ΤΟ «ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΤΙΤΛΟΥ ΠΟΙΗΜΑΤΟΣ» ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΛΒΟΥ

1. Το χειρόγραφο

Το σχεδιάσμα ποιήματος για το οποίο έχει καθιερωθεί ο τίτλος «Απόσπασμα άτιτλου ποιήματος» ή απλώς «Απόσπασμα» συμπεριλαμβάνεται σε μια ομάδα χειρογράφων του Ανδρέα Κάλβου που βρίσκεται συσταχωμένη σε τόμο μαζί με χειρόγραφα του ιταλού ποιητή Francesco Benedetti (1785-1821) στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Μπολόνιας.¹ Ο Κάλβος σχετίστηκε με τον Benedetti κατά τη δεύτερη διαμονή του στη Φλωρεντία. Και οι δύο ανακρίθηκαν το 1821 από την αστυνομία ως καρμπονάροι: ο μεν Κάλβος απελάθηκε από την επικράτεια της Τοσκάνης, ο δε Benedetti συνελήφθη, δραπέτευσε και αυτοκτόνησε.²

Το «Απόσπασμα», αποτελούμενο τώρα από 81 ενδεκασύλλαβους στίχους, αρχίζει από τον στ. 186, σύμφωνα με τη σωζόμενη αρίθμηση του Κάλβου· δεν ξέρουμε ποια ήταν η αρχή και η συνέχειά του, ποια η συνολική του έκταση και αν ολοκληρώθηκε αργότερα ως ποίημα. Είναι γραμμένο στη δεξιά σελίδα των φύλλων ενός τεύχους, ενώ η αριστερή φυλάγεται λευκή για ενδεχόμενες αλλαγές, μερικές από τις οποίες πράγματι καταγράφονται. Το είδος των διορθώσεων αφήνει να πιστέψουμε ότι οι περισσότερες γίνονται καθώς προχωρεί η συγγραφή (ο ποιητής διαγράφει και συνεχίζει αλλάζοντας λέξεις). Με άλλα λόγια το «Απόσπασμα» δίνει μια αρχική γραφή (αν όχι την πρώτη).

Το άρθρο αυτό το έχει διαβάσει ο Δημήτρης Αρβανιτάκης, που μου έθεσε ερωτήματα σε διάφορους καιρούς, συντελώντας έτσι στη βελτίωσή του. Βελτιώσεις στο κείμενο έκανε και ο Γιώργος Κεχαγιόγλου.

1. Πρόκειται για τον κώδ. A1883 του Archiginnasio της Μπολόνιας. Περιγράφεται από τον A. Sorbelli (*Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*, τ. 40, 1929, σ. 10) που δηλώνει ότι η προέλευσή του είναι άγνωστη. Τα πρώτα 30 φύλλα περιέχουν χειρόγραφα του Κάλβου. Τα υπόλοιπα χειρόγραφα είναι του F. Benedetti. Τα φύλλα του κώδικα έχουν συσταχωθεί άτακτα και τα γραμμένα φύλλα ήταν αρχικά ασφαλώς περισσότερα από όσα έχουν καταλήξει στον τόμο. Στην εξωτερική όψη της βιβλιοδεσίας υπάρχουν τα αρχικά F. B., μάλλον με πρωτοβουλία κάποιου βιβλιοθηκάρου, που απέδιδε και όλα τα περιεχόμενα στον Benedetti. Το καλβικό «Απόσπασμα» πρωτοδημοσιεύτηκε από τον Mario Vitti, *A. Kalvos e i suoi scritti in italiano*, Νάπολη 1960, σσ. 325-328. Ο «τίτλος» δόθηκε κατά την αναδημοσίευση (με διορθώσεις): M. Vitti, «Απόσπασμα από άτιτλο ποίημα», *Νέα Εστία* 72 (1.8.1962) 1084-1086.

2. Βλ., πρόσχηρα, Λεύκιος Ζαφειρίου, *Ο βίος και το έργο του Ανδρέα Κάλβου, 1792-1869*, Αθήνα 2006, σσ. 69-71.

2. Τα θέματα και ο τόπος

Ως προς τα θέματα, στην αρχή του «Αποσπάσματος», μετά από μια μεταφορά με πουλιά που πετούν πάνω από χαράδρες και από μια θάλασσα ταραγμένη, πάνω από κεραυνούς, η προσοχή στρέφεται σ' ένα πρόσωπο που ο Κάλβος αποκαλεί «μεγαλόφυχο», το οποίο, απευθυνόμενο σε κάποιους ανθρώπους που είναι φιλόπονοι και ζουν αρμονικά με τη φύση, απολαμβάνοντας τα αγαθά των κόπων τους, δηλώνει με έμφαση πως είναι «μη δούλοι / αλλά τέκνα μου» (στ. 10-11 του τωρινού «Αποσπάσματος»).

Την ειρηνική αυτή σκηνή, που ανήκει στην αντίληψη της «αρκαδικής» ποίησης όπως την καλλιεργούν και οι ιταλοί ποιητές της εποχής, και που ο Κάλβος τη γνώρισε από κοντά, μεταφράζοντας από τη σικελική διάλεκτο στα ιταλικά ποιήματα του Giovanni Meli, την ακολουθεί μια σκηνή εμπορικής ευημερίας στον αρχαίο Πειραιά, λιμάνι της φιλήσυχης Αθήνας. Με μια αποστροφή προς την Ελλάδα ο ποιητής μακαρίζει τη δόξα της: «Χαίρε, ω Ελλάς, των Ολυμπίων φροντίδα» (στ. 34). Ωστόσο έρχεται η «φθονερή» επίθεση των Περσών. Ακολουθεί η μνήμη του ηρωικού Αχιλλέα (Πηληϊδης, γιος του Πηλέα) με τις νίκες στον Μαραθώνα, στις Θερμοπύλες, στη Σαλαμίνα: νίκες που και σήμερα (δηλαδή την εποχή γραφής του αποσπάσματος) είναι για τους νεότερους Έλληνες αλλά και για κάθε έθνος πηγή δικαίου, σοφίας και ευτυχίας. Έτσι, ο ποιητής υπερηφανεύεται (στ. 70 κ.ε.) για τους Έλληνες της κλασικής Ελλάδας, άξιους απογόνους των πολεμιστών της Τροίας («νέοι / των Αχαιών απόγονοι»), που, σαν τις μέλισσες εναντίον του κλέφτη ή σαν το λιοντάρι εναντίον των σκύλων, ορμούν από τους πατρώους πύργους εναντίον του επιδρομέα, με ένα υπαινιγμό στους σύγχρονους του Έλληνες («νέοι»).

Σε ένα χωρίο δώδεκα στίχων, που έχει διαγραφεί ύστερα από τον στ. 8, μνημονεύεται ο δίκαιος Ερεχθέας με το αγαθό παράδειγμά του.³ Η θετική υπόσταση του αρχαίου Ερεχθέα συνορεύει στο κείμενο με τον «μεγαλόφυχο», αλλά η φύση της διαγραφής των στίχων όπου αναφέρεται ο Ερεχθέας δεν αφήνει να εννοήσουμε το είδος σχέσης ανάμεσα στα δύο πρόσωπα, και αν ο «μεγαλόφυχος» αντικατέστησε κατά τη γραφή τον Ερεχθέα. Πάντως, φαίνεται να υπάρχει κάποιος συνειρμός ανάμεσα στα δύο πρόσωπα (βλ. αναλυτικότερα παρακάτω).

3. Οι στίχοι, με την ορθογραφία του Κάλβου, αλλά μεταγραμμένοι εδώ σε μονοτονικό, είναι οι ακόλουθοι: «Ενώ τα αττικά πλήθη εφοβούνται / νηπωδώς το βλέμμα των τυράνων / πυκνή ομίχλη εσκέπαζε την λάμψιν / της αληθείας· του Βορέως το πνεύμα / το σοβαρόν νουθέτημα της δίκης / διασκορπίζον, τυραννία εκράτη. / Αλλ' αι ουράνναι κόραι από του όρους / ήλθον, και ευθέως κάθε ψυχή την ζίσιν / της ζωής ελευθέρου αισθανθείσα / τον δίκαιον Ερεχθέα εμμείτο· αι μάλιστα ευθύς και αι αλύσεις / εσπάσθεισαν και η γη εκαρποφόρει.»

Ο τελευταίος, απομονωμένος στίχος του «Αποσπάσματος», γραμμένος στην πίσω όψη του τελευταίου σωζόμενου φύλλου, απέναντι από μια σελίδα φύλλου που έχει χαθεί και που πρέπει να ήταν γραμμένη, διακηρύττει ανά τον κόσμο την ισότητα ανάμεσα σε όσους έχουν την ίδια αντίληψη της «τιμής».

Μας είναι άγνωστα τα υπόλοιπα θέματα του στιχουργήματος όπως και η συνολική έκτασή του, όπως σημειώσαμε παραπάνω, και επομένως μας διαφεύγει το βάρος που είχαν τα θέματα που μας είναι τώρα γνωστά, σε σχέση με το σύνολο του ποιήματος.

Πάντως οι παραστάσεις μιας «μυθικής» Ελλάδας, ιδωμένης μέσα από την πραγματικότητα της εποχής του Κάλβου, αποβλέπουν προς ένα ύφος «υψηλό», όπως το εννοούσε και αργότερα ο ποιητής, με μία γλώσσα και ένα ύφος που παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες γνωστές μας από τις Ωδές. Λ.χ. περιγραφές ζών (αετός, λιοντάρι, σκύλος, μέλισσες), ασυναίρετα ρήματα (πετάονται), συγκεκριμένοι άνεμοι και ατμοσφαιρικά φαινόμενα (ζέφυροι, ομίχλη) είναι συστατικά που επανέρχονται στις Ωδές.⁴

Η προοπτική μέσα από την οποία παρουσιάζεται η αρχαιότητα απηχεί αντιλήψεις για την παραδειγματική αξία των αρχαίων που ελπίζεται να βρουν ανταπόκριση στις ικανότητες των Ελλήνων της εποχής. Παρόμοια πίστη ήταν κοινή στους τότε ελληνικούς κύκλους και δεν ήταν διαφορετική, λ.χ., από αυτήν που εμψυχώνει την αισιοδοξία και τις ελπίδες του ανώνυμου συγγραφέα της *Ελληνικής νομαρχίας* (1806), έργου πατριωτικού που ωρίμασε μέσα στο ελληνικό περιβάλλον της Τοσκάνης.⁵

Η φιλοδοξία του Κάλβου για ένα ύφος «υψηλό» (αργότερα, στην Ωδή «Εις Πάργαν», θα επικαλεστεί τον «Σοβαρόν, υψηλόν [...] τόνον» για την ποίηση), κατάλληλο να ψάλει τους ηρωικούς προγόνους και τους αντάξιους σύγχρονούς του αγωνιστές, ίσως δεν βρίσκει πλήρη ανταπόκριση

4. Ο Γ. Θ. Ζώρας, *Νέα Καλβικά*, Αθήνα 1970, αφού επέφερε μερικές διορθώσεις στην πρώτη παρουσίαση του αποσπάσματος, επισήμανε μερικά λάθη του Κάλβου (όπως: τεθνημένων, μιμήσατε, μέλισσων, Πειραιώς, ερκάνια, Θερμοπύλων, ουχ αλλέως) και κατάρτισε έναν πίνακα με παράλληλες εκφράσεις που βρίσκονται στο κείμενο αυτό και στις Ωδές, όπως λ.χ. τα ασυναίρετα σιγαλέα, πολεμάουν, πετάονται (ό.π., σσ. 33-37). Βλ. πιο πρόσφατα Μιχαήλ Πασχάλης, «Εκδοτικά και γλωσσικά (ιταλισμοί) στο Απόσπασμα άτιτλου ποιήματος του Κάλβου», *Νέα Εστία*, τχ. 1835 (Ιούλ.-Αύγ. 2010) 49-62.

5. Ο Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες*, Αθήνα 2010, σσ. 369-396, δίνει μια αναλυτική, τεκμηριωμένη περιγραφή για το τί ήταν στις αντιλήψεις του Foscolo η ελληνική πατρίδα στα χρόνια κατά τα οποία ο Κάλβος βρισκόταν κοντά του. Προτού ο Foscolo φύγει από τη Φλωρεντία για την Ελβετία και το Λονδίνο, ακολουθούμενος από τον Κάλβο, είχε στη Βιβλιοθήκη του και την Ιστορία του Περραιβού και την *Ελληνική Νομαρχία*. Ο Δ. Αρβανιτάκης υπενθυμίζει (ό.π., σ. 385) ότι ο Κάλβος αναφέρεται ρητά στον Αλή πασά στις σημειώσεις της ωδής «Agli Ioni». Αναφορά στο Σούλι και την *Ελληνική Νομαρχία* είχε γίνει από τον M. Vittì το 1972 (*Ελληνικά* 25 (1972) 436).

στις ικανότητες που φαίνεται να διέθετε ο Κάλβος όταν καταπιάστηκε με το προγενέστερο αυτό στιχούργημα· τελικά ο αναγνώστης αποκομίζει την αίσθηση ότι πρόκειται όχι μόνο για ένα πρόχειρο σχεδιάσμα, αλλά και για μια προσπάθεια που δεν την υποστηρίζουν τα εκφραστικά μέσα, όσα ο ποιητής διέθετε για την ώρα. Ωστόσο οι επιφυλάξεις για την αξία του σωζόμενου «Αποσπάσματος» πρέπει να λαβαίνουν υπόψη το γεγονός ότι διαθέτουμε μόνο μια αρχική ή πρώιμη φάση γραφής, η οποία στη συνέχεια μπορεί να βελτιώθηκε ή θα μπορούσε να βελτιωθεί.

Πάντως ήδη και στη φάση αυτή η σύνταξη κυλά αβίαστα, ο ενδεκασύλλαβος⁶ (ο ίδιος στίχος που θα επανέλθει στον πρόλογο της *Λύρας*) ακολουθεί άνετα τη ροή του λόγου, δίχως παραβιάσεις και αδεξιότητες. Αν δεν παρεξηγούμε τη μεταγενέστερη έκφραση του Κάλβου «αρμονία της περιόδου» («Επισημείωσις»), μπορούμε να τη θυμηθούμε και εδώ. Εξάλλου πρόκειται για ένα στίχο, τον ενδεκασύλλαβο, που ο Κάλβος τον χρησιμοποίησε κατά κόρον γράφοντας τις ιταλικές τραγωδίες του και μεταφράζοντας τον Giovanni Meli από τη σικελική διάλεκτο στα ιταλικά. Παρά τον υψηλό τόνο και την ηρωική θεματική, όμως, αν θέλουμε να ισχύσει εδώ ό,τι ο Κάλβος δηλώνει στην «Επισημείωσιν» σχετικά με τους ενδεκασύλλαβους του Προλόγου της *Λύρας*, δηλαδή πως ο ανομοιοκατάληκτος ενδεκασύλλαβος προορίζεται «εις σύνθεσιν θεατρικών και λυρικών ποιημάτων», το «Απόσπασμα» δεν είναι ηρωικό. Εξάλλου, πάντοτε σύμφωνα με την «Επισημείωσιν»: «επειδή τα ανδραγαθήματα των σημερινών Ελλήνων εξισούνται με εκείνα των αρχαίων, και νομίζονται άσματος άξια, ας περιορίσομεν, διά τους επιθυμούντας να γράψωσιν επικά ποιήματα, το μέτρον των ηρωικών στίχων», τέτοιοι ηρωικοί στίχοι αποτελούνται από δύο επτασύλλαβους· η γνώμη αυτή διατυπώνεται το 1824 και ο Κάλβος φέρνει ως παράδειγμα την *Ιλιάδα*. Ασφαλώς άλλο είναι η ηρωική-επική αφήγηση του ραψωδού και άλλο το υψηλό, σοβαρό ύφος του «Αποσπάσματος», που βασικά δεν είναι αφηγηματικό.

3. Χρονολόγηση του «Αποσπάσματος» και η ωδή «Ελπίς πατρίδος»

Η χρονολόγηση του «Αποσπάσματος» (όπως και άλλων χειρόγραφων κειμένων του Κάλβου) δεν μπορεί να στηριχτεί σε ρητά τεκμήρια, άμεσα ή έμμεσα, όπως λ.χ. στις συνθήκες μεταβίβασης των χειρογράφων από τα χέρια του ποιητή σε άλλα χέρια έως την κατάληξή τους στις βιβλιοθήκες όπου απόκεινται σήμερα: όλα αυτά λείπουν. Αν και τα χαρτιά του Κάλβου

6. Βλ. ειδικά Ευρ. Γαραντούδης, *Πολύτροπος αρμονία. Μετρική και ποιητική του Κάλβου*, Ηράκλειο 1995, σσ. 183-186.

βρέθηκαν μαζί με εκείνα του Benedetti, θα ήταν μάλλον περιεργό ο Κάλβος να τα έχει εμπιστευτεί στον ιταλό καρμπονάρο ενώ η αστυνομία παρακολουθούσε και τους δύο για να τους συλλάβει και να τους ανακρίνει. Μια βοήθεια ενδεχομένως μπορεί να έρθει από το περιεχόμενο, από την ερμηνεία λ.χ. λέξεων όπως «μεγαλόφυχος» ή ονομάτων όπως «Ερεχθέας», ο οποίος εμφανίζεται στους στίχους που έχουν διαγραφεί· δηλαδή, αν αποδώσει κανείς σ' αυτά κάποιο όνομα προσώπου της εποχής που να αναφέρεται σε επεισόδια γνωστά και χρονολογημένα.

Ως πρώτος εκδότης, βασιζόμενος στην λέξη «μεγαλόφυχος», που μπορούσε κατά τη γνώμη μου να αναφέρεται στον Ναπολέοντα Α', υπέθεσα ότι το ποίημα αυτό είναι το ίδιο που έγραψε ο Κάλβος για τη γέννηση του Αετιδέα (Ναπολέοντα Β') και που το αποκήρυξε αργότερα στο εισαγωγικό «Argomento» της ιταλόγλωσσης ωδής «Agli Ionii» (1814).⁷ Στη συνέχεια ο Bruno Lavagnini⁸ πρότεινε την ταύτιση του «μεγαλόφυχου» με τον Αριστογείτονα (πρόσωπο της ιταλόγλωσσης τραγωδίας του Κάλβου *Ιππίας*) και χρονολόγησε το «Απόσπασμα» στα 1813-1814. Ο Γ. Θ. Ζώρας⁹ πρότεινε το 1821, τη στιγμή κατά την οποία ο Κάλβος πληροφορείται την κήρυξη της Επανάστασης. Ο Νάσος Βαγενάς¹⁰ δεν ασχολήθηκε με την ερμηνεία του «μεγαλόφυχου» ή του Ερεχθέα, αλλά αποπειράθηκε μια προσέγγιση πιο συγκεκριμένη από ιστορική άποψη: πρόκειται, πιστεύει, για ποίημα γραμμένο ακαριαία με αφορμή την εξέγερση στο Δραγατσάνι, η ειδηση για την οποία είχε δημοσιευτεί σε εφημερίδα της Φλωρεντίας τον Απρίλιο του 1821, προτού ο Κάλβος απελαθεί. Ο Γιάννης Δάλλας¹¹ θεώρησε ότι «μεγαλόφυχος» είναι ο Ερεχθέας που αναφέρεται στους διαγραμμένους στίχους και ότι γίνεται υπαινιγμός στην ιστορία του Σουλίου, που είχε μεγάλη απήχηση στην Δύση. Για τη συγγραφή πρότεινε τα χρόνια 1819-1820.

Ο «μεγαλόφυχος» (η λέξη εμφανίζεται και στην Ωδή «Η Βρετανική Μούσα», στ. 92, ως επίθετο του Βύρωνα: «ως φίλον μεγαλόφυχον» της Ελλάδας) που εκφράζεται με την αποστροφή «Μη δούλοι / αλλά τέκνα μου» μοιάζει μάλλον με μια ηγετική φυσιογνωμία γενναία αλλά και «δίκαιη», όπως θα μπορούσε να εύχεται και για τα χρόνια του ο Κάλβος.

Μια πρώτη συσχέτιση που μπορεί να φανεί χρήσιμη, και όχι μόνο

7. M. Vitti, *A. Kalvos e i suoi scritti in italiano*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 325-328.

8. Bruno Lavagnini, «La prima poesia in greco di Andrea Calvo», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 47 (1972) 199-217.

9. Ζώρας, ό.π. (σημ. 4), σσ. 25-26.

10. Ν. Βαγενάς, «Για μια νέα χρονολόγηση του Αποσπάσματος», στο Σ. Λ. Σκαρτσής (επιμ.), *Πρακτικά Δωδέκατου Συμποσίου Ποίησης. Ανδρέας Κάλβος*, Πάτρα 1994, σσ. 339-343.

11. Γιάννης Δάλλας (επιμ.), *Ανδρέας Κάλβος*, Ωδαι, Αθήνα 1997, σ. 35.

για να γίνουν διαπιστώσεις υφολογικής φύσης, είναι η συσχέτιση με την «*Ode agli Ioni*», σαφώς χρονολογημένη από τη συνοδευτική επιστολή του Κάλβου προς τον Foscolo, 18.11.1814. Η ωδή αυτή, σε επτασύλλαβους στίχους, ακολουθεί μια δόκιμη ιταλική παράδοση, πληθωρική, και επομένως πειθαρχούσε στις συμβάσεις που επικρατούσαν σε παρόμοιες πατριωτικές ωδές (ειδικό λεξιλόγιο και φρασεολογία, ρητορεία) και δεν παρουσίαζε ιδιαίτερες δυσκολίες διατύπωσης. Αντίθετα, το ελληνόγλωσσο «Απόσπασμα», σε ενδεκασύλλαβο, ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα, δεν έχει προηγούμενο στην ελληνική ποίηση της εποχής. Εγκαινιάζει μια νέα τεχνοτροπία ποίησης που πάει πέρα από τα Άσματα Πολεμιστήρια, πέρα από τον Χριστόπουλο (με τον οποίο ο Κάλβος θέλησε να συγκριθεί συστεγάζοντας ποιήματά του με τα δικά του Λυρικά, το 1826), πολύ πέρα από τους φαναριώτικους πλατειασμούς τύπου Καισάριου Δαπόντε, και προσβλέπει σε μια φιλόδοξη τεχνοτροπία που θα βρει την εκπλήρωσή της στις είκοσι Ωδές. Παρά τη δυσκολία σύγκρισης σε ίδιο επίπεδο, που οφείλεται στη χρήση δύο διαφορετικών γλωσσών, μπορούμε σήμερα να βεβαιώσουμε ότι οπωσδήποτε το πιο φιλόδοξο ελληνικό «Απόσπασμα» γράφεται ύστερα από την κοινότυπη ιταλόγλωσση ωδή «Εις Ιονίους», (όπως εξάλλου έχουν δείξει όσες μελέτες φάνηκαν μετά το 1960) και όχι πριν από αυτήν, όπως είχα υπολογίσει ως πρώτος εκδότης.¹²

Όλες οι παραπάνω σκέψεις, βέβαια, διατυπώθηκαν πριν από την ανακάλυψη της ωδής «Ελπίς πατρίδος», που έγινε το 2003.¹³ Έκτοτε, από τη σύγκριση των δύο ποιημάτων, του «Αποσπάσματος» και του «Ελπίς πατρίδος», μπορούμε να περιμένουμε μια νέα εκτίμηση των ποικίλων στοιχείων ώστε να καταλήξουμε σε μια πιο ικανοποιητική χρονολόγηση του «Αποσπάσματος».¹⁴

Η ωδή «Ελπίς πατρίδος» είναι χρονολογημένη, αφού τυπώθηκε στο Λονδίνο το 1819· αποτελεί λοιπόν ένα σημείο αναφοράς αναμφισβήτητο. Αλλά, αν και το «Απόσπασμα» δεν έχει φτάσει στην ενδεχόμενη τελική του μορφή όπως η τυπωμένη ωδή «Ελπίς πατρίδος», και παρά το γεγονός ότι τα δύο ποιήματα αποβλέπουν σε διαφορετικούς στόχους (οι στόχοι φαίνονται «υψηλότεροι» στο «Απόσπασμα», αλλά λιγότερο φιλόδοξοι, περιστασιακοί

12. Η υπόθεση αυτή αναφέρει οριστικά προηγούμενή μου που διατυπώθηκε το 1960, M. Vitti, *A. Kalvos e i suoi scritti in italiano*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 51-53.

13. Ανακαλύφθηκε από τον Λεύκιο Ζαφειρίου και δημοσιεύτηκε, ύστερα από μια πρώτη παρουσίαση (στο Αντί, Β', τχ. 800 (14.11.2003), ένθετο πανομοιότυπο), στον τ. Ο βίος και το έργο του Ανδρέα Κάλβου..., ό.π. (σημ., σ. 2), σσ. 145-150. Το έντυπο του Κάλβου παρουσιάστηκε, και εδώ, σε φωτομηχανική αναπαραγωγή ως ένθετο στο βιβλίο.

14. Ο Δημήτρης Δημηρούλης, λ.χ. (*Ανδρέας Κάλβος, Ωδαί*, Αθήνα 2009, σ. 289), βασιζόμενος σε «υφολογικά και γλωσσικά στοιχεία», σκέπτεται τα έτη «πριν από το 1819 και μετά το 1817».

στο «Ελπίς πατρίδος») και μαρτυρούν άλλο επίπεδο κατεργασίας (λ.χ. το «Απόσπασμα» δείχνει ανασφάλειες στη διατύπωση), άρα βρισκόμαστε μπροστά σε δύο κείμενα άνισων επιδιώξεων και άνισης κατάστασης ως προς την επεξεργασία, τα δυο ποιήματα μπορούν να θεωρηθούν παραπλήσια χρονολογικά.

Ο Κάλβος έστειλε στον Guilford τη «φυλλάδα», όπως χαρακτηρίζει ο ίδιος την έντυπη ωδή «Ελπίς πατρίδος», με ένα συνοδευτικό γράμμα στις 30.11.1819. Αλλά σε προηγούμενο γράμμα του, στις 21.11. του ίδιου έτους, ευχαριστώντας τον άγγλο αριστοκράτη για την άδεια που του έδινε να του αφιερώσει ένα λεξικό που επρόκειτο να εκδώσει, του αναγγέλλει δύο ποιήματά του, το ένα αποχαιρετιστήριο, για να τον κατευοδώσει τη στιγμή που εκείνος φεύγει για την Κέρκυρα ως «άρχων» της Ιόνιας Ακαδημίας, και το άλλο για την «υψηλοφροσύνη του έθνους». Η φράση έχει ως εξής: «Ως τόσον μελετών 'να γράψω τι ποίημα την καλλιέργειαν της γλώσσης και την υψηλοφροσύνην του έθνους διατεινόμενος, έδωξέ μοι εύλογον 'να δοκιμάσω πρώτον διά ολίγων στίχων τον νουν του λαού μου».¹⁵ Άρα το ποίημα που γράφει τότε και τυπώνει στα γρήγορα είναι ένα ολιγόστιχο ποίημα που εκφράζει τη σκέψη («τον νουν») των Ελλήνων. Το άλλο ποίημα που «μελετά» να γράφει αποβλέπει στην καλλιέργεια της γλώσσας και στην υψηλοφροσύνη του έθνους.

Ο Πάνος Καραγιώργος, που δεν γνώριζε ακόμα την ωδή «Ελπίς πατρίδος» όταν δημοσίευε τις επιστολές, υπέθεσε, αν και δίχως να είναι εντελώς βέβαιος, ότι πρόκειται για ένα και μόνο ποίημα, το ποίημα που γνωρίζουμε εν μέρει από το «Απόσπασμα».

Ο Γιάννης Δάλλας, που είδε στο μεταξύ την ωδή «Ελπίς πατρίδος», θεώρησε δεδομένο ότι πρόκειται για δύο ξεχωριστά ποιήματα: το ένα, βέβαια, είναι η «Ελπίς πατρίδος» και το άλλο μπορεί να είναι το «Απόσπασμα».¹⁶ Η υπόθεση διατυπώθηκε παρεμπιπτόντως από τον Δάλλα, αλλά, φυσικά, μπορεί να θεωρηθεί ως πολύ πιθανή. Εξάλλου ο Κάλβος μιλά σαφώς για δύο ποιήματα με διαφορετικό χαρακτήρα, όπως είδαμε παραπάνω. Με άλλα λόγια ο ποιητής έφερε σε πέρας ένα ποίημα ευκολότερο, για να το προσφέρει εγκαίρως στον Guilford ως κατευοδίο, επομένως περιστασιακό, το «Ελπίς πατρίδος», ενώ ετοιμάζε ένα άλλο πιο

15. Τα γράμματα δημοσιεύτηκαν από τον Πάνο Καραγιώργο, *Άγνωστα γράμματα του Κάλβου*, ανάτυπο από το Δελτίο της Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας, 1982, σσ. 49-78.

16. Δάλλας, ό.π. (σημ. 11), σ. 37: «Θα μπορούσε μάλιστα να ταυτιστεί με την ιδέα του ποιήματος που προανήγγειλε στον Γκίλφορντ: *Μελετών να γράψω τι ποίημα την καλλιέργειαν της γλώσσης και την υψηλοφροσύνην του έθνους διατεινόμενος και όχι το δι' ολίγων στίχων που έγραψε και τύπωσε και του αφιέρωσε (Νοέμβριος 1819)*».

φιλόδοξο και επεξεργασμένο, πιθανότατα το «Απόσπασμα».¹⁷ Βρισκόμαστε στον Νοέμβριο του 1819, όταν ο Κάλβος έχει πια παραδώσει στον εκδότη το θρησκευτικό βιβλίο *The Book of Common Prayer* με τις μεταφράσεις του (που θα κυκλοφορήσει το 1821), και έχει βιώσει μια γλωσσική και υφολογική εμπειρία που δίνει τους καρπούς της ήδη στην ωδή «Ελπίς πατρίδος»,¹⁸ αλλά, όπως φαίνεται, και στο «Απόσπασμα».¹⁹ Με άλλα λόγια βρίσκεται σε πεδίο αναζήτησεων που τροφοδοτούν τόσο την ωδή όσο και το «Απόσπασμα».

Συμπέρασμα: Αν δεν προκύψουν νεότερα χρονολογικά δεδομένα, μπορούμε να τοποθετήσουμε το «Απόσπασμα» στα τέλη του 1819 ή εκεί γύρω. Τα χαρτιά με το «Απόσπασμα», δηλ. με ένα σχέδιο ποιήματος για την «υψηλοφροσύνη του έθνους», τον ακολουθούν στη Φλωρεντία, από όπου, δεν ξέρουμε πώς, κατέληξαν, μαζί με τα χαρτιά του Benedetti, στη Μπολόνια.

4. Η έκδοση

Είναι αδύνατη μια ικανοποιητική αποκατάσταση του κειμένου στη φάση συγγραφής στην οποία βρισκόταν η επεξεργασία του. Δεν μπορεί να εφαρμοστεί μια αυστηρά φιλολογική μέθοδος. Άλλωστε η φωτογραφική απεικόνιση («αναστατική έκδοση») παραμένει η μόνη που μπορεί να αποδώσει απόλυτα όλους τους διαταγμούς, τις επάλληλες αλλαγές, τις διαγραφές, μαζί με τις ανορθογραφίες και τη στίξη, άρα τα συγγραφικά μέσα που διαθέτει ο ποιητής στη στιγμή εκείνη της ελληνομάθειάς του και τα αποτελέσματά τους.

Λίγοι μελετητές προβληματίστηκαν για την έκδοση του «Αποσπάσματος». Μερικοί το αναδημοσίευσαν αμήχανα. Ο F. M. Pontani το εξέτασε το 1966 και πρότεινε μερικές διορθώσεις.²⁰ Παρατηρήσεις έγιναν και από τον Γ. Θ. Ζώρα το 1970, ενώ η επανέκδοση του κειμένου από τον Γ. Δάλλα

17. Ο Μ. Πασχάλης, βάσει των επιστολών του Κάλβου προς τον Guilford («Κάλβος και Γκίλφορντ. Το θέμα, τα πρότυπα και το λανθάνον ποιητικό πρόγραμμα της ωδής Ελπίς πατρίδος», *Ελληνικά* 61 (2011) 91, τώρα ξαναδιαβάζοντας τον Κάλβο, *Ηράκλειο* 2013, σσ. 260-261), λαμβάνει υπόψη ότι πρόκειται για δύο διαφορετικά ποιήματα, ένα «ποιημάτιον» και ένα άλλο «ποίημα» που ανήκει σε ένα «μείζον πρόγραμμα» και που «είτε δεν πραγματοποιήθηκε είτε ενσωματώθηκε αργότερα στη *Λύρα* και τα *Λυρικά*», δίχως να αναφέρεται καθόλου στο «Απόσπασμα».

18. Ο Λ. Ζαφειρίου, ό.π. (σημ. 2), αναγνώρισε από την πρώτη στιγμή την αξιοποίηση της εμπειρίας της μετάφρασης των Ψαλμών στην ωδή *Ελπίς πατρίδος*. Αναλυτικότερα βλ. Πασχάλης, ό.π. (σημ. 17), 87-91.

19. Το 1994 ο Ν. Βαγενάς, ό.π. (σημ. 10), σ. 341, διαπίστωνε «ότι η γλώσσα του Αποσπάσματος δεν διαφέρει από τη γλώσσα της καλβικής μετάφρασης (1820) του αγγλικού βιβλίου των Κοινών προσευχών».

20. Filippo Maria Pontani, «Questioni kalviane», *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze...* 124 (1965-1966) 292-293.

(1997), παρά την ύπαρξη κριτικού υπομνήματος,²¹ δεν απομακρύνεται από την έκδοσή μου του 1960. Η πιο πρόσφατη ανάλυση είναι του Μ. Πασχάλη (2010),²² που ελέγχει τους προηγούμενους εκδότες και προχωρεί σε ουσιαστικές παρατηρήσεις.

Η χρηστική τυπογραφική μεταγραφή που παρουσιάζεται εδώ, χωρίς να είναι ούτε διπλωματική ούτε κριτική, αποδίδει αποκλειστικά την τελευταία γνωστή φάση επεξεργασίας του συνθέματος στον μοναδικό χειρόγραφο μάρτυρά του. Η στιχαρίθμηση (1 κ.ε.) αντικαθιστά εκείνην του χειρογράφου (186 κ.ε.).

Χρησιμοποιείται το μονοτονικό, έχουν γίνει ορθογραφικές διορθώσεις, δεν έχει όμως θιγεί η στίξη.²³

21. Ζώρας, ό.π. (σημ. 4), και Δάλλας, ό.π. (σημ. 11), σσ. 245-248.

22. Πασχάλης, ό.π. (σημ. 4).

23. Με τη στίξη του Κάλβου ασχολήθηκαν, πιο πρόσφατα, η Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, *Η στίξη των Ωδών του Ανδρέα Κάλβου*. Ο Ωκεανός, Αθήνα 1992, και ο Γαραντούδης, ό.π. (σημ. 6), σσ. 144-146.

Ανδρέας Κάλβος
 «Απόσπασμα άτιτλου ποιήματος»
 Χαίρε, ω Ελλάδα

[.....]

των αφριζόντων εκατόν χαράδρων,
 αλλ' ότε ο χρόνος την ισχύν τοίς δώσει
 των μεγάλων πτερύγων και ο πατέρας
 τα δείξη τούς πλατέας δρόμους του αέρος,
 κατ' οφθαλμών πετάουσι του ηλίου, 5
 και από του ύψους υποκάτω αφόβως
 τους θυμωμένους κεραυνούς κτυπούνται
 την ανήσυχον θάλασσαν ορώσιν.

Των προπατόρων μακαρία ημέρα
 ως αστραπή διέβης· το «Μη δούλοι 10
 αλλά τέκνα μου», εβόα ο μεγαλόψυχος
 και η των λαών χαρά, και η ανδρεία
 και η χρυσουργός φιλοπονία συμπλέξασα
 τα άφθονα χαρίσματα της φύσεως
 μετά πλουσίων εστόλιζον στεφάνων 15
 τα δενδρώδη βουνά, όπου το πρώτον
 η Αθηνά εφύτευσε τον κλάδον
 προσφιλή της ειρήνης· οι ποιμένες
 εις την σκιάν, του κόπου θεραπεία,
 υπό τα φύλλα ελεύθεροι αναπαύοντες 20
 την αρμονίαν της σύριγγος γλυκειάν,
 ζωοποιούντες έβοσκον τας μάνδρας,
 και της υποκειμένης σιγαλέας
 πεδιάδος εθαύμαζον το πλήθος
 των θεριζόντων, και το μέγα επάγγελμα 25
 της καρποφόρου νεοθαλέας αμπέλου.
 Αντίζηλος η θάλασσα εις τον κόλπον
 του ευρυχώρου γαληνού Πειραιώς,
 τους κωπηλάτας φοινικέους συνήθροιζε,
 και χίλια πλοία εκχύοντα εις την άμμον 30
 τους θυσαυρούς του αιγυπτίου Ερμάωνος
 και της γης μακαρίας των Αράβων
 τα αρώματα έντιμα δωρούντα.

Χαίρε, ω Ελλάς, των Ολυμπίων φροντίδα,
 όταν έψαλας ύμνον εις τας μούσας 35
 βασίλισσα ευτυχής, υπό το πέπλον
 πολυτελή χαρίσματα τοσαύτα
 επισωρεύσασα έκπληττες τον κόσμον.
 Των Περσών φθονερά ήλθον τα νέφη
 και σκοτεινά. Ως πνεύμα του θανάτου 40
 σβένον το αγαπητόν φως της ελπίδος
 και το ιστίον βαρύ της αιωνίου
 νυκτός απλώνον, τραγωδεί αμέτρως
 και βραδέως του μέλλοντος τον φόβον.
 Ούτως τα υρκάνια πλήθη εις την Ελλάδαδα 45
 εχώρουν υπερήφανα διψούντα
 από αρπαγμών και αίματος και δόξης·
 αλλ' η δάφνη της Χίου η στεφανώσασα
 την θαυμαστήν ανδρείαν του Πηληϊδου
 εβλάστανε υψηλή υπό τον ήλιον 50
 και οι Ολύμπιοι ζέφυροι την θείαν
 άφθαρτον ευωδίαν αποκινούντες
 το Μαραθώνειον δάσος, και το στόμα
 των Θερμοπύλων και το κύμα εγέμισαν
 της λαμπράς Σαλαμίνας. Όθεν και έτι 55
 η φωνή αιωνία του αέρος
 τας αθανάτους νίκας μελετάει.
 Και καθώς όταν κλέπτης πλησιάσει
 όπου ευρίσκει την πολλήν κηρήθραν
 αι φιλόπονοι μέλισσαι πετάονται 60
 από των σίμβλων έξω εις τον αέρα
 και δια το μέλι πολεμάουν και οργίζονται
 πληγωμένος αφήνει τας ελπίδας
 και φεύγει ο κλέπτης· ή καθώς οι σκύλοι
 τρέχουσι και ευρόντες την σπηλαιάν 65
 όπου αναπαύει ο λέων εκεί βαβίζουσιν·
 αλλά εκβαίνει το θηρίον και ρίχνεται
 εις το μέσον και πέντε θανατώνει
 και φοβισμένοι φεύγουσιν οι άλλοι,
 μέσα εις τα δάση· ουκ αλλέως οι νέοι 70
 των Αχαιών απόγονοι εκπηδούντες
 από των πύργων των πατρώνων εχύθησαν
 επί τα πλήθη των εχθρών· αιτία

όθεν ολίγαι των Περσών γυναίκαι
στρεφομένους εφίλησαν τους άνδρας· 75
και λάμπει και την σήμερον η δόξα
της αιμνήστου ανδρείας των προπατόρων,
εμφυχώνει κάθ' έθνος και το δίκαιον
και η σοφία κάθονται επί θρόνους
ών άντικρυ ο βωμός της ευτυχίας 80
[.....]
δότε εις πάντας τιμήν τούς ομοιάζοντας
[.....]

Ρώμη

MARIO VITTI